

Т. Нагайко (Переяслав-Хмельницький)

ЖИТТЯ СЕЛЯН НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

(за матеріалами центральних областей)

Становище сільського населення в період нацистської окупації 1941–1944 рр. є на сьогодні однією з актуальних проблем історії воєнного лихоліття, і водночас найменш досліджених, що зумовлено значною політизацією даного питання та історії України в роки Другої світової війни в цілому. У працях радянських істориків Ю. Арутюняна, В. Аніскова, С. Лаути, М. Буцька та М. Лавріновича зазначений аспект розглядався в контексті викриття грабінницької суті нацистської окупаційної політики. В об'єктив дослідників здебільшого потрапляли злочини та звірства німецько-фашистських окупантів та тих, хто визнавався їхніми прибічниками. Дослідниками подавалася загальна оцінка людських та матеріальних втрат, що їх зазнало населення на окупованій території. Проте мало уваги приділялося висвітленню економічного становища та забезпечення матеріального рівня життя селян. Одночасно, у своїх роботах зазначені автори підкреслювали необхідність вивчення аспектів пов'язаних з повсякденним життям селянства. Так, дослідниками історії радянського селянства В. Анісковим та М. Вилцаном наголошувалось на тому, що спеціального вивчення потребують проблеми матеріального становища, побуту, культурного рівня селян¹. У праці Ю. Арутюняна «Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны»² акцентується увага на необхідності вивчення матеріально-побутового становища селянства у роки окупації. Зокрема, ним наголошується, що в деяких з загальних праць з'являються окремі розділи присвячені побуту та культурі радянського народу періоду воєнного лихоліття, проте у них нічого не зазначається стосовно матеріального становища колгоспного селянства³. Ним також зауважувалось на практичній відсутності досліджень, предметом яких виступала б культура села, шкільна освіта, охорона здоров'я сільського населення в зазначений період. Визнаючи важливість вивчення даних проблем, автор також зазначає, що без висвітлення даних аспектів неможливим буде скласти всебічну історію колгоспного селянства⁴. Особистим внеском автора статті у справу вивчення цієї проблеми стало дослідження впливу окупаційної політики на життя сільського населення в окупованих районах. Зокрема, питання його харчового забезпечення, медичного обслуговування, санітарії та інші.

У межах висвітлення проблеми існування радянського селянства в період Великої вітчизняної війни, варто вказати на науковий доробок В. Аніскова⁵. У його роботах представлено панораму життя, праці та боротьби селянства з фашизмом у 1941–1945 рр. Зокрема, ним розглянуто широкі пласти загальноісторичних, методологічних та соціально-психологічних проблем, пов'язаних з питаннями дослідження долі селянства в роки воєнного лихоліття, порушено ряд важливих питань, пов'язаних з висвітленням умов суспільно-побутового життя сільських мешканців в роки війни. Однак, слід зазначити, що вказаним автором не розглядається ситуація в українському селі.

Окремим дослідженням, предметом вивчення якого є життя селянства України в роки воєнного лихоліття, виступає робота С. Лаути «Колгоспне селянство України в роки Великої Вітчизняної війни»⁶. Зазначена робота виступає чи не єдиною серед робіт радянської історіографії, у якій її автором цілісно

розглянуто матеріальне становище сільського населення України в період нацистської окупації, а саме — наведено розміри оподаткування, норми натуральних поставок харчових продуктів, розмір штрафів та інших грошових данин.

Серед праць вітчизняних авторів, у яких досліджується селянство України періоду нацистської окупації, варто виділити колективну монографію М. Буцька та М. Лавриновича «Відродження колгоспного села: Комуністична партія України — організатор відбудови народного господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни»⁷, у якій її автори торкнулись питання окупаційної політики німецької влади на селі. Проте, основна увага в ній приділяється діяльності партійних організацій, зокрема їх участі у проведенні масово-політичної роботи, здійсненні заходів по відбудові матеріально-технічної бази сільського господарства тощо. На сучасному етапі проблематика життя українського селянства в роки нацистської окупації розробляється М. Потильчаком⁸, О. Перехрестом⁹, М. Романюком¹⁰, В. Ревегуком¹¹, Т. Нагайком¹², М. Слободянюком¹³ та ін. Зокрема, порушуються питання економічного та соціального становища селянства України у зазначений період, аналізується вплив окупаційної політики Німеччини на матеріальне та культурне життя селян на окупованій території.

Серед представників зарубіжної історіографії окремо варто назвати прізвище К. Беркгофа, автора фундаментальної праці «Життя та смерть на Україні в роки нацистського правління»¹⁴. Особливою ознакою даної роботи є її направленість на висвітлення характеру життя населення під час війни. У ній автор подає картину життя населення на території рейхскомісаріату «Україна», змальовує модель життя суспільства в умовах воєнної дійсності на окремо узятій території. Поряд з загальними питаннями, автором зроблено акцент на становищі сільського населення, проаналізовано його матеріальний рівень та психологічний стан. Зокрема, ним порушуються питання взаємостосунків цивільного населення з владою, піднято питання релігійного та культурного життя. Увагу дослідника привертають питання господарського життя, матеріального становища селян, житлових умов, харчування тощо. Приймаючи до уваги наведену вище характеристику даної роботи, слід визнати її прогресивну роль в розкритті питання життя та побуту громадян в роки воєнного лихоліття. Зазначимо, що до останнього часу повсякденне життя селянства України в роки німецько-фашистської окупації залишається недостатньо висвітленим у наукових працях вітчизняних та зарубіжних дослідників. До сьогодні існує помітний брак досліджень, предметом вивчення в яких виступають умови та характер життя сільського населення.

Окрім цього, на сучасному етапі існує проблема пошуку методологічного підходу, що дозволив би більш повно та широко розкрити характер життя населення в роки війни. О. Лисенко, говорячи про методологічне кредо історика війни, наголошує на першочерговому місці проблеми інтерпретації емпіричного матеріалу. «Коли йдеться про творчий метод історика війни, засадничою аксіомою тут, очевидно, залишається те, що жодна методика не є універсальною і не вичерпує всієї багатомірності й складності історичного явища. Спроба надати такого статусу одній з них доволі вразлива»¹⁵. Той же О. Лисенко відмічає, що соціальна історія має кілька рівнів (поверхів), кожен з яких вимагає певного типу джерел та способів їхньої інтерпретації, особливого добору інструментарію¹⁶. Отже, під час вивчення тієї чи іншої проблеми, що торкається періоду воєнного лихоліття, логічним виглядає поєднання вже ustalених підходів та нових методик. Зокрема, більше уваги слід звернути на т. з. альтернативні джерела — усні свідчення людей, що пережили окупацію і є носіями інформації про досвід виживання в умовах війни. Саме їх свідчення можуть заповнити прогалини, існуючі у масивах архівних джерел та наукових

працях. Згідно позицій традиційної позитивістської методології дана категорія джерел не використовувалась як повноцінний емпіричний матеріал та й така дефініція як «повсякденність» не знаходилась у спектрі вітчизняної історичної науки. Як наслідок, сьогодні маємо помітний брак інформації, що дозволила б скласти більш повне уявлення про ті чи інші її аспекти.

На захопленій території України нацистами було утворено декілька територіальних об'єднань. Досліджувана територія адміністративно входила в межі рейхскомісаріату «Україна», утвореного згідно декрету Гітлера від 20 серпня 1941 року¹⁷, у межах якого було встановлено чотирьохступеневий адміністративно-територіальний поділ. Територія, що досліджується у даній статті, входила до складу генеральних округ: Київської — до складу якого входили сучасні Київська та Полтавська області та Дніпропетровської, які поділялися на 2) області, округи або райони, а ці в свою чергу на 3) сільські общини та уїзди, 4) села та інші дрібні населені пункти¹⁸.

Кожна генеральна округа поділялася на 20–30 районів з населенням у 150–200 тис кожен. На чолі району (гебіту) стояв гебітскомісар — обов'язково рейхснімець. Йому підпорядковувались усі цивільні місцеві органи влади. Він мав надзвичайні повноваження та широкі адміністративні права. Ним видавалися обов'язкові постанови, накази та розпорядження, що регулювали життя в межах району. Владу в селах представляли сільські бургомістри або старости сіл, що призначалися районними комісарами. У великих селах інститут окупаційної влади уособлювали коменданти або представники гебітскомісарів. На всій окупованій території були створені районні, волосні та сільські управи, що виконували функцію допоміжних місцевих установ та уособлювали окупаційну владу на місцях. Районні управи очолював голова району, що обирався з місцевого населення. За своєю компетентністю райуправа була виконавчим органом німецької адміністрації, сприяла стягненню податків і зборів з місцевого населення, відправці молоді до Німеччини, відала справами місцевого господарства в межах району. В своїй структурі вона мала такі основні відділи: загального управління, поліцейський, шкіл і культурних закладів, охорони здоров'я, ветеринарний, фінансовий, будуправління, промисловий, постачання і забезпечення робочою силою та пропаганди¹⁹. Сільські управи утворені з метою зміцнення влади на місцях, були надзвичайно обмеженими в своїх функціях. Основним обов'язком голови сільської управи був нагляд за стягненням податків і зборів, мобілізація всіх місцевих ресурсів на користь окупантів. Для виконання вищезазначених завдань, в своєму розпорядженні сільські управи мали сільську поліцію. За характером своєї діяльності вони були позбавлені можливості самостійно вирішувати будь-які питання, що стосувалися політичних та суспільно-господарських справ і лише доводили волю окупантів місцевому населенню та були виконавцями розпоряджень гебітскомісарів.

Основою політики Німеччини на окупованих територіях України було використання наявних на ній трудових та матеріальних ресурсів. На думку вищого німецького керівництва, армію та Рейх, в плані постачання харчовими продуктами, слід було утримувати за рахунок села. Керівники Рейху сходилися на думці, що Україна має стати важливим сировинним придатком у війні Німеччини на сході. Зокрема А. Гітлер в листі до Муссоліні від 21 червня 1941 р. зазначав: «Маю надію на те, що нам вдасться забезпечити на тривалий час на Україні загальну продовольчу базу»²⁰. Про це ж зазначав і рейхскомісар східних територій А. Розенберг, покладаючи на Україну завдання забезпечення Німеччини харчами та сировиною²¹. У наказі військового інтенданта верхнього командування німецької армії від 16 липня 1941 р. про постачання військ було сказано: «Для збереження запасів Німеччини війська повинні жити за рахунок місцевого сільського господарства»²².

Економічна політика Німеччини носила на селі відверто грабіжницький та антигуманний характер, що яскраво проглядається на тлі наказів та розпоряджень окупаційної влади, що застосовувались нею стосовно місцевого населення. На окупованій території для селян встановлювалися численні грошові та натуральні податки. Їх розміри, норма та форми здачі в окремих місцевостях були різними і багато в чому залежали від позиції місцевої адміністрації. Серед грошових основними виступали сільськогосподарський та подушний, об'єктами обкладання яких були земля, сади, худоба селян та власне саме населення. Також селянами на окупованій території сплачувався податок на домашніх тварин та деякі одноразові податки. Для прикладу, розмір сільськогосподарського податку становив 400 крб., подушного — 100 крб., обов'язкове страхування обходилося до 300 крб. За собаку селяни мали сплачувати від 80 до 225 крб. на рік, за випас худоби у лісі 150 крб., реєстрація народження дитини коштувала 10 крб., шлюбу — 50 крб., смерті — 20 крб.²³

Суми грошових податків, накладених на господарства селян, здебільшого перевищували всі сукупні доходи пересічної селянської родини. На Полтавщині сума грошових податків, сплачених сільським населенням протягом 1942–1943 рр. з одного селянського двору, становила в середньому відповідно 2315 крб. (1942 р.) та 3112 крб.²⁴ Тоді як прибуток однієї селянської родини, отриманий нею за роботу в громадському господарстві за 1942 р., складав близько 700 г зерна на 1 трудовень²⁵. При обов'язковому мінімумі у 22 трудовні, протягом місяця селяни могли заробити близько 15 кг зерна на одного працездатного члена родини. Вартість такої ж кількості борошна за базарними цінами дорівнювала від 900 до 1200 крб.²⁶ Таким чином, аби сплатити річну норму податку, селянська родина мала повністю продати більше як тримісячний запас зерна, розрахований на одного її члена. За оцінкою вітчизняних дослідників загальна кількість грошових податків введених окупантами в сільських місцевостях доходила до 12 видів²⁷.

У якості натурального податку селяни були змушені здавати молоко, м'ясо, яйця, птицю, вовну, шкіру та хутро тварин та іншу продукцію з домашнього господарства. На початку окупації німцями була встановлена норма здачі м'яса сільським населенням, що тримало в господарстві м'ясну худобу. За нею, до кінця 1941 р. слід було здавати по 65 кілограмів свинини і стільки ж яловичини²⁸. Взимку 1942 р. окупаційна влада перейшла на встановлення загальної норми для кожного села. Для виконання цих норм уся наявна кількість худоби, що планувалась до здачі, розподілялась по домашніх господарствах селян. Вже влітку 1942 р. всі селянські господарства Київської та Кіровоградської областей були задіяні в обов'язковому здаванні тієї чи іншої кількості м'яса. З часом ситуація зі здачею м'яса сільським населенням перетворилася на реквізиції цієї продукції. Ближче до кінця окупації значно почастишали випадки вилучення у населення корів. У багатьох випадках вони супроводжувалися насильством з боку німців та їхніх прибічників по відношенню до власників худоби. У інформаційних повідомленнях німецьких каральних органів зазначалося: «Поставки скоту можуть бути виконані лише в разі застосування радикальних засобів. Конфіскація останньої корови у селянина в багатьох випадках змушена супроводжуватись крайніми заходами»²⁹.

Окрім поставок м'яса худоби з власних господарств сільське населення мало здавати м'ясо птиці. Для селян на Полтавщині встановлювалася норма для здачі домашньої птиці 5–6 кг та відповідні строки її виконання. Так, для мешканців Гадяцького району були встановлені відповідні терміни для здачі гусей, курей та качок. На протязі з 15 по 30 вересня 1942 р., з кожного селянського двору, власники якого тримали птицю, селяни мали здавати не менше 1 кг її живої ваги. З 1 по 30 листопада цього ж року селянам належало

здати 3 кг, а з грудня 1942 р. до лютого 1943 р. ще 2 кг. При цьому вага однієї зданої птиці не повинна була бути нижчою за 0,7 кг. За здавану птицю для селян встановлювались відповідні розцінки. Так, наприклад, здавці на Черкащині за 1 кг курки отримували 3 крб. 50 коп., за 1 кг гусей 2 крб. 80 коп., за 1 кг м'яса індиків 3 крб. 15 коп.³¹.

На окупованій території німцями було встановлено поштучну здачу яєць з кожної курки, тоді як за радянської влади яйця здавались погектарно. Норми здачі яєць були встановлені зазвичай в межах від 130 до 160 яєць. У 1942 р. у Полтавській області була встановлена норма щоквартальної здачі селянами яєць по 27 шт. за квартал³². За невиконання норм здачі цієї продукції відповідним наказом сільськогосподарського коменданта передбачалося забирати у населення птицю та передавати її німецьким військовим частинам.

На початку окупації в Київському районі Київської області були відкриті пункти прийому молока, куди кожен двір повинен був здати до кінця року 100 л молока і 15 яєць³³. У 1941 р. наказом сільськогосподарського коменданта від 10 жовтня по Полтавській області було встановлено річну норму здачі молока у 620 л з однієї корови. У 1942 р. ця норма була збільшена до 720 л при жирності молока у 3,8%. При наявності в господарстві другої корови її власнику належало здавати від неї 940 л молока на рік. У 1943 р. норми молокопоставок населенням по цій області були збільшені до 820 л³⁴. У Черкаському районі Черкаської області норма річної здачі молока у 1943 р. становила 700 л від однієї корови жирністю 3,8%. При цьому, згідно наказу крайсландвірта від 28 грудня 1942 р. в селах утворювались т. з. «трійки» у складі старости села, уповноваженого по молокоподатку та приймальника молока, на яких покладалася відповідальність за забезпечення регулярного надходження молока на пункти маслозаводу. Згідно зазначеного наказу населення повинне було зареєструвати усіх наявних у нього корів. Усі незареєстровані їх власниками корови мали вилучатися³⁵.

До старост сільських управ скеровувалися різні звернення та розпорядження, покликані забезпечити повне виконання місцевими мешканцями норм здачі молочної продукції. Так, згідно розпорядження полтавської обласної сільськогосподарської комендатури пропонувалось «кожному власнику корови здавати всю наявну кількість вершків, молока, а також селянського або витопленого масла, що при скромному вживанні у своїй сім'ї є лишком на маслозавод». Якщо власник корів проживав на віддаленій відстані від зливних пунктів або заводу, йому дозволялося замінювати молоко маслом. Замість кожних 20 л цільного молока слід було здавати 1 кг селянського або 0,850 г витопленого масла. Найменша норма здачі молока для 1942 р. для власників корів за I квартал від однієї корови визначалася у 100 л. За II квартал селяни, що тримали корів, мали здавати вже 150 л молока жирністю в 3,8%. Ті ж, хто мав 2–3 і більше корів, від другої корови в I-му кварталі мали здавати 150 л, в II-му кварталі 250 л (3,8%). У розпорядженні зазначалося: «Ті корови, що дояться, а молоко не здається, та ті, що не зареєстровані, забираються. Всі ялові корови переходять до заготскогу на м'ясо»³⁶.

Ближче до кінця окупації в усіх окупованих селах встановився суворий контроль над здачею населенням молока. У селах Полтавщини, що належали до Хорольської районної управи, діяло розпорядження, за яким селяни, що вчасно і повністю виконали норми поставок молока у 1942 р. в наступному році мали щоденно здавати 2–3 л цього продукту. Селяни, що мали борги по його здачі, повинні були виконувати норму у 3–4 л³⁷.

За сплатою натуральних податків в захоплених селах німцями було встановлено жорсткий контроль, коли невиконання тих чи інших норм їхньої здачі суворо переслідувалось представниками місцевої влади. Зокрема, у розпоряд-

женні сільськогосподарського коменданта до старост сіл Велико-Дубечанського району Київської області зазначалося: «У селах, в яких не буде виконуватись поставка худоби, а також молока, яєць та картоплі, щотижня буде повішено 5 чоловік на село. Такі міри будуть застосовуватись доти, поки всі держпоставки не налажаться цілком»³⁸. За підрахунком органів ЦК КП(б)У за період окупації в середньому по Україні на одне селянське господарство сума податків грішми складала 3 200 крб., хлібом 500 кг, яйцями 1500 штук, молоком до 2000 л³⁹.

Крім оподаткування, до населення застосовувались різноманітні штрафи та стягнення за порушення тих чи інших розпоряджень місцевої влади та ін. (Таблиці 1, 2) У роки окупації в життя сільського населення, що зосталося на окупованій території, міцно увійшли ревізії та конфіскації особистого майна. Селянам доводилося віддавати окупантам свої домашні речі та продукти заготовлені для власного споживання. За інформацією УШПР у осінньо-зимовий період у селян проводилися вилучення теплового одягу: жупанів, валянок, рукавиць, панчіх, вовни⁴⁰. Така заготівля, при сумлінному виконанні її місцевою поліцією, в окремих селах набувала характеру відвертого грабунку. Командир одного з партизанських з'єднання П. Бердник повідомляв, що окрім речей, які належало здавати згідно розпоряджень німецької влади, поліцаї тягли з хат селян все, що їм траплялося на очі: кожухи, валянки, ковдри, білизну тощо⁴¹. Командир партизанського загону, що діяв на території Київській області, Скрипник, стосовно подібних фактів повідомляв: «В селах забирають не лише теплі речі, чоботи, валянки, кожухи, але й чоловічий одяг, білизну. Доходить до того, що забирають жіночий одяг, сорочки, хустки, джемпера, не говорячи вже про жупани, валянки та чоботи. (...) При перших заморозках та снігу під станцією Кигичевка ми бачили німецького офіцера вдягненого у жіночий білий кожух і солдатів закутаних у селянські рядна»⁴². Окупантами грабувалися цілі села. Так, в одному з повідомлень партизанських загонів, що діяв в тилу ворога, повідомлялось: «Багато сіл на Україні можна зустріти, де немає зовсім курей, гусей, свиней та дрібної худоби»⁴³.

Характерним змістом повсякденного життя селян в часи німецької окупації була їх тяжка щоденна праця на користь Німеччини. Зокрема, згадуючи своє перебування під окупацією, мешканка с. Дем'янці Переяслав-Хмельницького району Київської області Луговик Людмила Андріївна (1922 р.н.) зазначає: «Кожний день робота була, кожний день... <...> Як починається весна, в кагати картоплю перебірали, тоді садить, тоді сапуть, тоді живуть. <...> Да робота безколючна була <...> я і орала, і сіяла, і косила, і в'язала, і усяку роботу робила»⁴⁴. Все працездатне сільське населення, проживаюче на окупованій території, включаючи підлітків віком від 14 років, підпадало під обов'язкову трудову повинність, що в умовах нацистської окупації означало його постійну участь на різного роду роботах. Для більшості селян це була праця в громадських господарствах, що були утворені новою владою на зміну колгоспам. Робота в них була такою ж як і до війни. Селяни обробляли землю, отримували з неї урожай, доглядали за худобою тощо. Основною відмінністю у порівнянні з минулим було те, що остання так само як і дрібний сільськогосподарський інвентар утримувались по садибах селян. Умови праці в громадських господарствах були вкрай тяжкими. Часто вони межували з відвертим фізичним примусом. Досить частими були випадки, коли селян доставляли на поле під конвоєм. Під час самої роботи їх охороняли німецькі солдати або ж поліція. В місцевостях, де незадовільними виглядали показники праці місцевого населення, для забезпечення нормального вчасного виконання господарських завдань в районах та окремих селах виділялись заручники з числа членів громад. У разі поганої праці решти членів, заручники розстрілювались. В місцевостях, в яких

керували занадто жорстокі керівники, селяни, аби не спізнитися на роботу, ще за декілька годин до її початку виходили з дому і прямували на поле. Про суворість діючого режиму у ставленні до працівників господарств свідчить запис у щоденнику одного з мешканців Іркліївщини Ф. Кушніра: «На холодну роботу люди, налякані німцями, негайно йшли, так що були і зайві, не зважаючи ні на який мороз»⁴⁵. Ось як відображено момент німецького господарювання у спогадах мешканки с. Сомкова Долина Переяслав-Хмельницького району Київської області Чабан Домахи Григорівни: «Сільський староста у нас був і ще голова громадського господарства, так воно називалось. Ну так вони не дуже, німці, господарювали. У Помоклях комендант був, так оце як приїде, як тільки запізнимось на роботу, особливо хлопців, як чуть не сім часів, на полі уже, або в пів восьмої [прийдуть], так пльотки такої дає, що ого. Так там один каже: «Це я переїжджаю з поля на поле». То переводчиця каже: «Це він там кончив і переїжджає». Тоді перестав бити, а то б'є»⁴⁶.

За свою роботу в громадських господарствах сільське населення отримувало пайок борошном чи зерном. Його розмір не дозволяв більшості селянських родин відчувати себе в безпеці перед загрозою голодного існування. Майже в усіх захоплених німцями українських селах, мешканці потерпали від недоїдання та тяжкої непосильної праці. І. Стріха в статті «Два роки німецької окупації на Лубенщині» відмічав: «Селяни ходили понурі, чорні, чорніші чорної землі»⁴⁷. Така характеристика в повній мірі відбиває загальну картину, що установилася в основній масі окупованих фашистами сіл.

Праця в громадських господарствах на користь окупантів займала основне місце в повсякденному житті сільського населення. Для роботи у власному господарстві у основній масі сільських мешканців не вистачало ні часу ані фізичних сил. Працювати на своїх присадибних ділянках селянам вдавалося тільки під час невеликих перерв. І то, це було можливим за умови, якщо земля громадського господарства була розташована недалеко від місця їх проживання. Ситуація з браком часу призводила до того, що окремі селяни, аби обробити свої ділянки, працювали на них вночі⁴⁸.

У період, коли основна робота в громадських господарствах була зроблена, селяни виконували різноманітні повинності, накладені на них місцевою владою. Мешканці окупованих сіл працювали на будівництві доріг, мостів, здійснювали перевізні роботи, очищали від снігу залізничні колії та шосейні шляхи, ремонтували пошкоджені ділянки шляхів сполучення, будували дамби тощо. Ця праця селян була безкоштовною і виконувалась ними в порядку трудової мобілізації. Особливе місце займали роботи, пов'язані з зведенням оборонних укріплень. Сільське населення змушене було брати участь в копанні протитанкових ровів, окопів та траншей, спорудженні ДОТів, ДЗОТів, а також інших конструкцій оборонного призначення. Для здійснення такої роботи, селяни часто відвозилися далеко від своїх домівок. Іноді їм доводилося діставатися до місця робіт пішки на відстані у 15 і більше кілометрів. Під час мобілізації робочої сили в селах, окупанти вдавалися до практики облав. Так, на Дніпропетровщині, зловлені, в буквальному розумінні, жінки та підлітки направлялися до спеціальних таборів, де вони проходили перевірку на придатність для виконання тих чи інших робіт⁴⁹. При цьому, не робилося жодних виключень для тих селян, хто мав на утриманні по п'ять і більше дітей або ж старих та хворих родичів. В селах склалася система, коли самі керівники сільськогосподарських підприємств виділяли певну кількість людей з громадських дворів на ті чи інші роботи. При цьому, члену громади видавалася повістка з зазначенням часу і місця куди він мав з'явитися для роботи. Невиконання трудової повинності загрожувало селянам тілесними покараннями, економічними санкціями, ув'язненням до трудових таборів та навіть смертю.

У власних спогадах більшістю селян відмічається, що основною ознакою їх життя у цей період була робота у громадських господарствах. Про характер існування селян у той період дають уявлення їх спогади. Зі спогадів Дубик Тетяни Сергіївни: *«У війну жили трудно. Робить нікому було, чоловіків не було, а баби самі. Вісім кілометрів чи дев'ять пішки туди і назад [на роботу]. Як жнива, то як поїхали, то вони додому не приїжджають поки не кончать жнива. І по тижню були. Як діти малі, то вранці поїдеш — увечері додому приїдеш, а вранці знову на поле»*⁵⁰. Любов Андріївна Тулуб згадувала: *«Робить почала при німцях, гонили ж і на дороги, і на роботах отут сільськогосподарських. І коло молотарки було мішки тягаємо ці. <...> Як німці стали, так і почали на роботу гонить. Підлітки, воно ж не способне ще нічого, а вже мусили робить. Нічого не платили, я такого не помню, не пам'ятаю, щоб плату яку получили, а робить... Знаю, я ще ж і мала була, ще невелика, на жнива вже почала ходить. Учили старші жінки снопи в'язать... В общем сільськогосподарські роботи»*⁵¹.

Складний відбиток на становище сільського населення справляла діяльність представників місцевої влади. Окупанти подбали про те, аби на захопленій території створити опору, на яку можна було спиратися у виконанні власних планів. До співпраці з окупантами населення змушували різні чинники. Одна частина у такий спосіб намагалася зберегти власне життя, інша бажала повернути собі відібране майно та влаштуватись на старому-новому місці. Ось як описує цей процес житель с. Мойсенці Іркліївського району Черкаської області: *«Буржуї, що повернулися з Донбасу на наші села входили в свої хати, а тих, що ті хати покупили, виганяли у світ. Це так по-німецькому»*⁵². (З тексту заяву Гаврика Макара Микитовича до начальника сільської поліції с. Тимківка Полтавської області: *«Прохаю начальника сільської поліції аби мене прийняли в поліцію. Я бажую бути поліцейським, тому що я був ізосланий, а після вступу німецьких військ приїхав в хутір Сабоданів і нема в мене де жити. По соцстану середняк, безпартійний»*)⁵³. Прошарок селян, бажуючих співпрацювати з німцями, склав на селі основу, на яку спиралась окупанти у здійсненні своєї політики. Даючи оцінку становищу в селах Київщини, командир партизанського загону Я. Носенко, що діяв на окупованій території, відмічав: *«Якщо з першого погляду подивитися на теперішнє село, то можна невірно визначити чий бік займає селянство, тому що реакційні елементи, колишні куркулі, репресовані, ображені підняли голови. Їх можна бачити скрізь, вони зараз господарі становища, усіма силами підтримують німців, навіть намагаються не помічати, що в нього забрали останнього кабана, а основна маса населення принишкла, мовчить, плететься у хвості за зрадниками батьківщини»*⁵⁴.

Задля підтримання «порядку» та виконання норм поставок продукції в окупованих селах, представники окупаційної влади вимагали від селян повного дотримання усіх наказів та розпоряджень німецького керівництва. У ввірених їм селах вони впроваджували суворі, а іноді і жорстокі порядки. За найменшу провину мешканці могли бути суворо покарані, аж до позбавлення життя. Так, у с. Терновка на Полтавщині місцевий староста Корнієнко запровадив такий режим, коли селянам під загрозою покарання не дозволялося ні в день ні в ночі збиратися для спілкування, навіть по два-три чоловіки. Помічені за розмовами селяни затримувалися місцевою поліцією і передавалися до гестапо. Серед мешканців цього села було складено список особливо неблагонадійних селян. Всі вони зобов'язувалися щовечора після роботи приходити на реєстрацію до сільської управи. У випадку, коли хтось з них не з'являвся у визначений для цього час, староста у супроводі старшого поліцейя виїжджав на конях до його двору гукаючи, що коли через годину такий чоловік не з'явиться у нього в управі, тоді його дружина і діти мусять збиратися «на яр»⁵⁵. Смісл такого вислову трактувався однозначно.

На сільську поліцію покладалося завдання виявляти в селах ворожі новій владі елементи, організовувати на місцях відправку робочої сили до Німеччини. Також на подібний прошарок людей німецька влада покладалась під час здійснення ревізій та вилученнях майна селян.^{56–57} За цю роботу поліцаї, як правило, отримували спеціальне заохочення харчовими продуктами. За певних обставин вони могли також залишати собі заборані у односельців речі. До липня 1942 р. діяло розпорядження, за яким кожен поліцай в сільській місцевості отримував щомісячну заробітну платню розміром у 300 крб.⁵⁸ У разі, коли їм доводилося брати участь у каральних експедиціях, розстрілах, або вдавалося проявити себе у боротьбі з партизанами, викрити їх спільників тощо, для них передбачалася додаткова грошова винагорода. Після липня 1942 р. поліцаї, що перебували на службі у сільській поліції, перестали отримувати заробітну платню. Натомість, для них були введені певні поступки в сплаті натуральних та грошових податків. З огляду на наведену вище ситуацію, іноді в одному селі могло налічуватися до двадцяти і більше поліцаїв. За діючою ж нормою їх мало бути по одному чоловіку на кожні сто мешканців. Після проведення серед поліції декількох наборів до війська, кількість поліцаїв в селах зменшилася до двох-трьох осіб⁵⁹.

Життя селян на окупованій території видавалося більш тяжким з огляду на вкрай низький рівень забезпеченості сільських мешканців медичною допомогою. В межах центральної України, на кожні 3 000 осіб цивільного населення, призначався лише один лікар⁶⁰. У селах ця цифра була ще нижчою. В незадовільному стані в роки окупації знаходилась і більшість медичних закладів на окупованій території була пограбована. Обладнання та медикаменти з них були заборані німцями, або пограбовані місцевим населенням. Як наслідок, в сільських районах майже не було діючих медичних установ. Особливо це стосувалося тих з них, де велися активні бойові дії. Ті медичні заклади, що продовжували функціонувати на селі, не були спроможні надати населенню якісну медичну допомогу через відсутність медикаментів та кваліфікованого персоналу. Близну, харчі, змінний одяг — все це, як правило, було відсутнє в медичних установах. Крім того, в лікарнях катастрофічно не вистачало ліків та інших матеріалів, необхідних для проведення лікувального процесу. Через всі ці обставини, наявність в селі лікаря чи іншого медичного працівника не гарантувала селянам надання їм необхідної допомоги. Ось як згадує про це мешканка с. Гланишів Переяслав-Хмельницького р-ну Київської області Юр Уляна Сергіївна: *«Де там та була медична? На мене як напала цинга, як на ясна ото, зуби чуть не всі випали, так ото тільки і спасу було, шо цибулею натирала. Трохи спасла, бо було б усі випали»*⁶¹. Згідно даних інструкції про охорону хворих від 1 травня 1942 р., для надання медичної допомоги, пов'язаної з лікуванням зубів, призначався один лікар на 10 000 населення. Характер такої допомоги зводився до звичайного лікування, як то пломбування та видалення зубів. Послуги в протезуванні зубів чи взяття їх під коронки зубними лікарями взагалі не надавалися⁶².

У період окупації існував помітний брак лікарів для обслуговування населення в сільських місцевості, тому обов'язки по медичному забезпеченню селян перекладались на фельдшерів. Згідно позиції німецького керівництва, для всіх медичних працівників на окупованій території встановлювався чіткий пріоритет, за яким вони мали першочергово опікуватися здоров'ям німецьких солдатів та командирів. Цивільне ж населення могло розраховувати лише на термінову медичну допомогу в разі серйозної хвороби чи каліцтва, що прямо загрожувало його життю. Згідно інструкції про охорону здоров'я від 1 травня 1942 р., стаціонарне лікування та госпіталізація цивільного населення, проживаючого на окупованій території, дозволялась лише за умови явної загрози

життю хворого. Через це до лікарні селяни потрапляли лише у випадку тяжкої хвороби або ж серйозного каліцтва, що потребувало термінового медичного втручання⁶³. З медичних закладів, на окупованій території, здатних надавати подібну допомогу, функціонували лише окремі районні лікарні. Через відсутність обладнання та медикаментів їх робота знаходилась на вкрай низькому рівні. Так само, як і на селі, районні лікарні не були в достатній мірі забезпечені білизною, харчами та медикаментами. Все це хворий повинен був приносити з собою. Через такий стан речей, в більшості випадків, сільське населення обслуговувалося лікарями на дому. Не маючи грошей, за надані медичні послуги селяни змушені були розраховуватися продуктами з власного господарства. Здебільшого, єдиною допомогою, на яку могли розраховувати селяни, були звичайні поради медичних працівників.

Відвідування районних лікарень сільським населенням майже унеможливилось через жорстку систему наказів, яким обмежувалось пересування громадян. Складну проблему в цьому відношенні становила віддаленість багатьох сіл від своїх районних центрів, а також відсутність на селі відповідного транспорту для перевезення хворих. В разі потреби для цього прилаштовували звичайні селянські вози. Для хворих у лікарняних закладах вводилася плата за відвідування. За разовий візит до лікаря хворий сплачував 10–15 карбованців. Перебування на стаціонарному лікуванні коштувало від 15 до 20 карбованців за добу⁶⁴. Сюди ж додавалися кошти витрачені на харчі, білизну, медикаменти. Таким чином, багато селян, що проживали в великій бідності, не могли собі дозволити відвідування лікарень навіть у крайніх випадках. Внаслідок такого стану речей в окупованих селах зросла кількість людей, страждаючих на різні серйозні захворювання, що за період окупації набули ознак хронічних. Серед сільських мешканців різко зросла кількість людей з нервовими розладами та таких, що були скалічені або сильно виснажені внаслідок поганих умов життя. У повідомленнях німецьких властей з окупованих східних територій відмічалось, що під час обстеження робітників перед відправкою до Німеччини віком від 15 до 35 років, шістдесят відсотків з них приходилося звільняти через серцеві хвороби, туберкульоз, трахоми, епілепсію, різноманітні фізичні недоліки тощо⁶⁵.

Упродовж окупації в багатьох українських селах не проводилися жодні щеплення населення від інфекційних хвороб, через що особливого поширення серед селян набули інфекційні захворювання — висипний та черевний тифи, інші паразитарні хвороби. В окремих місцевостях ситуація доходила до того, що більшість сільського населення була заражена різними хворобами, що часто перевищувало рівень будь-яких санітарних норм. У таких селах оголошувався карантин для всього місцевого населення. Подорожнім заборонялося лишатися в них на ніч. Для тимчасових зупинок проїжджаючого повз них населення там облаштовувалися спеціальні пункти, що розміщувалися у незайнятих приміщеннях. З огляду на виникнення загрози поширення масових хвороб на місцях здійснювалися відповідні заходи. Зокрема, у зверненні голови Тимківської районної управи до старости с. Тимки зазначалось: «В зв'язку з тим, що в селах нашого району Оржиця та Онішки появилася епідемія висипного тифу ставлю на вид їх старост, що в ці села забороняється будь-кому заїжджати на ночівлю, в гості до знайомих або будь-до кого та організувати різні сходи, гуляння по хатах. Провести боротьбу з завошивленістю населення шляхом пропарювання одягу в хатніх печах. Винних [у невиконанні] притягати до відповідальності штрафом 100 крб. Контроль покласти на старост та медпрацівників села»⁶⁶.

Змальована ситуація з медичним забезпеченням селян на окупованій території вказує на те, що загальний рівень медичної допомоги на селі був надто

низький. За архівними даними в роки окупації на території УРСР було знищено 16 тисяч медичних установ⁶⁷. Лише у Полтавській області було повністю знищено 689, а також порушено 104 будівлі медико-санітарних закладів⁶⁸. Значна частина з них припадала на сільські місцевості. Зменшилась також кількість медичних працівників. З кожних 100 лікарів, які працювали до війни на селі, продовжували працювати лише 29⁶⁹.

З встановленням німецької влади на окупованих територіях був проголошений закон про вільну дію православних церков та різноманітних релігійних общин. З початком функціонування церков, в повсякденний розклад життя сільського населення почали проникати релігійні обряди. Люди почали відспівувати померлих та хрестити дітей. Згідно заведеної раніше традиції у дні християнських свят в церквах влаштовувалися релігійні відправи та богослужіння. У випадках, коли в селі не було церкви, громада пристосовувала під неї якусь з сільських будівель. Зазвичай для цього використовувалась школа або інше нежиле приміщення. Для переобладнання його на церкву над входом до будинку прибивався дерев'яний хрест, а саме приміщення освячувалося. Селяни зносили туди різне церковне приладдя, ікони та інші речі, які більшість віруючих за радянської влади тримало по власних домівках. Ось як згадує про це мешканець с. Гайшин Переяслав-Хмельницького району Київської області Біляй Макар Федорович: *«При німцях вона [церква] й почалася, вона в нас до німця не працювала. Так стояла, то зерно було... А при німцях якийсь там появився батюшка, з Києва чи з кудя, і відкрили церкву. І тоді як і наші вийшли, вона так і осталася. Люди знов позносили ікони, рушники і більше не займали їх»⁷⁰.*

Стосовно діяльності церковних установ на окупованій території у зведеннях партизанських загонів повідомлялося про те, що їх відкриття з самого початку викликало жвавий інтерес у населення, яке з зацікавленням почало їх відвідувати. При церквах утворювалися церковні хори, у яких співали охочі селяни. Службу в них правили колишні попи, дяки або ті селяни, які знали порядок релігійних відправ. Основний контингент парафіян у них склали люди старшого віку⁷¹. Для них, на відміну від решти населення, дозволено було відвідувати церкви у дні виконання важливих сільськогосподарських робіт.

У повідомленні одного з партизанських загонів від 3 січня 1942 р. про характер відвідування населенням церков в окупованих селах Київщини зазначалося: *«До церкви ходять виключно старики, люди середнього віку йдуть лише для того, аби не привертати до себе увагу... Релігійні підмічають хто не ходить до церкви і погрожують донести коменданту, що мовляв такий то співчуває більшовикам. Деяка молодь відвідує церкву з цікавості»⁷².* Стосовно пробудження релігійного життя в селах центральної частини України, житель села Мойсенці Іркліївського району Полтавщини Ф. Кушнір записав у своєму щоденнику: *«В хатах люди знову ставили святі образи та прибирали портрети партійних керівників. Жінки надівали на шиї собі і дітям своїм хрестики як і колись було»⁷³.*

Релігійне життя в умовах окупації проходило під диктовку представників німецької влади. Так, місцева влада в обов'язковому порядку примушувала селян хрестити всіх дітей віком 10–12 років. Ходили чутки про те, що усі нехрещені діти будуть розстрілюватись⁷⁴. Ця обставина змушувала селян дотримуватись вказівок німецького керівництва та виконувати необхідні обряди. Окупантами також видавалися спеціальні розпорядження про хрещення всієї нехрещеної молоді, вводилася практика сповідання⁷⁵. Траплялися випадки, коли в окупованих селах встановлювався такий порядок, за яким, при зміні священика, селянам слід було проходити повторне хрещення. Так, в с. Жаботин Кам'янського району Кіровоградської області подібна ситуація мала

місце тричі⁷⁶. У селах Київської області мешканцям заборонялося проводити поховальний обряд без присутності священника. Лише переконавшись в тому, що похорон проходитиме за його участі, місцевий комендант виписував відповідний дозвіл на його проведення⁷⁷. Існував також порядок, коли ховати померлих селянам дозволялося лише у години вільні від роботи. (З наказу шефа Бородянського району Київської області від 15 жовтня 1942 р. «Забороняються похорони в робочий час. Похорони дозволяються зранку до початку роботи або ввечері по закінченні робочого дня»)⁷⁸.

За розпорядженнями німецької влади в селах, за участі всієї громади, влаштовувалися молебні на честь героїчних подвигів німецьких солдатів, відбувалася посвята в члени сільської поліції. Той же Ф. Кушнір у своєму щоденнику записав: «В селі Скородистику 15.2.42. на релігійне свято в церкві, що містилась в сельбуді, під час служби була сила миру, посвящали якогось прапора, знамя для поліції»⁷⁹. В обов'язки священників входило переконувати селян не боятися виїжджати на роботу до Німеччини, не вступати у зносини з партизанам, виконувати розпорядження діючої влади тощо. Про це свідчить запис у щоденнику А. Мироненка, жителя с. Мельники Кіровоградської області: «13 червня. Неділя. Зелені свята. Звечора в церкві піп читав людям відозву, щоб йшли в Німеччину на роботу, і щоб батьки не заперечували, бо німці дали волю молитися, а раніше це було заборонено»⁸⁰.

Про вплив релігії на життя селян свідчить той факт, що під час Великодня в селах Київщини скасовувалась комендантська година, а селяни розважалися співами, піснями бандуристів та грою акторів аматорських театрів⁸¹.

Разом з тим, все працездатне населення села змушене було щоденно працювати в полі на збиранні врожаю, включаючи недільні дні та дні великих церковних свят. Так, в районах правобережжя Київської та Кіровоградської областей влітку 1942 р. німецькі окупанти забороняли проведення вечірніх суботніх та обідніх недільних богослужінь. Селянам заборонялось відмічати релігійні свята, якщо ті збігалися в часі з проведенням важливих господарських робіт або заважали виконанню трудових повинностей. Служба Божа заборонялася також і на великі релігійні свята, які припадали на будні дні (Пречиста, Спас)⁸². В акті з розслідування фашистських злочинів в м. Переяславі у період тимчасової окупації від 27 вересня 1943 р. повідомлялося про те, що відправляти богослужіння в церквах району можна було лише у строго визначені дні та години. У деякі періоди сезонних робіт, як то жнива, косовиця, молотьба служити в церквах зовсім заборонялось. Задля забезпечення виконання господарських завдань в останні дні окупації відправа повинна була закінчуватися не пізніше 6-ї години ранку⁸³.

Не дивлячись на таку тенденцію, слід визнати, що релігія в часи окупації зайняла важливе місце в повсякденному житті сільських мешканців. В умовах воєнного лихоліття, непевності у своєму майбутньому люди все більше зверталися до Бога, шукаючи в відвідуванні церков та молитвах надію на порятунок для себе і своїх близьких. Жінки молилися за повернення з фронту своїх синів та чоловіків, ставили свічки за здоров'я та безпеку власних дітей та тих своїх родичів, хто був забраний на примусові роботи до Німеччини. Не зважаючи на складний характер існування сільських мешканців, до значної їх частини повернулася набожність. Поряд з цим популярністю користувались представники різних культів. Люди, бажаючи знати про долю своїх рідних, зверталися до ворожок, розповідали один одному свої сни. Зокрема, мешканка с. Єрчики Київської області згадує, що деякі жінки виносили з дому останнє яйце за обіцяне повернення свого хазяїна⁸⁴.

З початком окупації майже в усіх окупованих селах припинили свою роботу клуби та інші культурно-освітні установи. Центр культурного життя селян

перемістився до традиційних селянських зібрань. Після відступу радянських військ самі селяни, не чекаючи нічийх наказів, порозтягували їхнє майно по власних домівках. З клубів, шкіл, лікарень та інших закладів ними забиралися всі будь-які більш-менш цінні речі — меблі, папір, скатерті, плакати та інше майно. Таким чином, вже до фактичного початку німецької окупації більшість культурно-освітніх установ виявилась непристосованою для виконання своїх функцій. Окупаційна влада не стала здійснювати масштабних заходів з відновлення їхньої роботи. Ті з клубів, будівлі яких залишилися вцілілими, використовувалися нею для господарських цілей, або ж у них влаштовувалися церкви, що перебрали на себе їх функцію. У деяких великих селах німцями все ж було організовано їхню роботу. Основним завданням роботи клубів, як і раніше, була агітація населення. Комісар партизанського загону Київського району Київської області Я. Носенко так описував один з таких клубів: «На передньому плані висить портрет Гітлера, праворуч Петлюра, зліва Т. Г. Шевченко з жовто-блакитними прапорами. Розвішані гасла: «Хто рано встає — тому Бог дає», «Україна для українців» тощо». Ним же повідомлялося, що у деяких селах по вечорах у клубах збиралася сільська молодь, для селян влаштовувалися танці, грала музика, співалися старі національні пісні, зокрема і сьогоднішній гімн «Ще не вмерла Україна» та інші⁸⁵.

Як і за радянської влади, селянам демонструвалися кіносеанси. За інформацією німецьких каральних органів, їх показ викликав значну зацікавленість у місцевого населення⁸⁶. У пропонованих кінофільмах німці намагалися показати населенню всю могутність своєї імперії. Значна їх кількість була присвячена перемогам німецьких військ у битвах з радянською армією. Поряд з картинами подібного спрямування, частина німецької кінопродукції, що потрапляла до сільського кінопрокату, взагалі не несла ідеологічного навантаження. Селянам демонструвалися звичайні фільми, що розповідали про буденне німецьке життя. Серед них траплялися мелодрами, комедії тощо. Восени 1942 р. німецькі фільми, для зручності глядачів, стали супроводжуватися написами українською мовою. А. Федоров відмічав «Є багато фактів, коли німці, як у містах так і в сільській місцевості, демонструють населенню кінофільми «Розгром частин Червоної Армії», «Взяття міста Києва, «Паління Москви». Основною сюжетною лінією, пропонованих населенню стрічок, був показ взяття в полон живої сили ворога, захоплення військової техніки тощо⁸⁷.

Життя селян на окупованій території було позначене їх участю у заходах, присвячених різноманітним подіям та роковинам. Представниками окупаційної влади для селян влаштовувалися культурні заходи по відзначенню річниці визволення від більшовиків, Шевченківських та інших свят. Для цього мешканцями сіл заздалегідь готувалися самодіяльні виступи. З-поміж селян відбиралися талановиті музиканти та співаки для участі у колективах художньої самодіяльності. В деяких районних центрах та крупних селах діяли капели бандуристів, танцювальні хорові та інші колективи. Їх репертуар складався переважно з українських народних творів, пісень Т. Шевченка, а також класичної музики. У дні свят вони гастролювали селами районів⁸⁸. Проте такі заходи не носили достатньо масового характеру. Їх проведення залежало від багатьох об'єктивних причин. Зазвичай вони відбувалися у селах з великою кількістю населення, де окупантам вигідно було поширювати свій вплив більш гуманними методами. Населення більшості сіл, що знаходилися далеко від центрів округ, було позбавлене можливості спостерігати за подібними виступами та того, аби самим брати в них участь. В таких селах селяни самі влаштовували собі свята. У щоденнику Ф. Кушніра з цього приводу є такий запис: «У суботу одна «молода» возила по селах дружки, які співали дружицьких пісень. Воскресла старовина. Почалися весілля по селах. Жінки «розведьохи» прий-

мають до себе у прийми то полонених, то своїх, аби була яка заведенька, щоб погуляти з випивкою, піснями і танцями. Це був у селян такий своєобразний настрій, що з нудьги веселилися»⁸⁹. Єдиною суворою заборонаю, що діяла стосовно святкування, було відзначення населенням комуністичних т. з. «жовтневих» свят. Про це селяни не повинні були і думати. В тому ж щоденнику, його автор зазначав: «В дні Жовтневих свят по селах ніхто з селян про свято ні мур-мур, наче його і не було»⁹⁰. Натомість, стосовно відзначення інших свят, Ф. Кушнір записав: «Новий 1943 р. святкували по новому, ніхто нічого не працював, для веселості випивки ніде ніякої не було, люди були тверезі, невеселі. Різдно селяни святкували по новому і по старому. Так же і Новий рік ніхто нічого не забороняв»⁹¹.

Окупанти намагалися не порушувати існуючу в селах традицію проведення з населенням колективних заходів. Ними відмічалися річниця звільнення українського народу від більшовицького панування. Під час цих заходів ними пропагувалися ідеї підтримки, особливо селянами, нової влади. У цьому плані активно піднімалися земельні питання. У розрізі виконання своєї господарської політики німецька влада влаштовувала для селян святкові гуляння з приводу відзначення свята Урожаю. Зазвичай, воно збігалось з наділенням селян окремих господарств землею при переході від общинного до індивідуального господарювання. Такі заходи пишно обставлялися німецькою владою. Як правило, вони проходили за безпосередньої участі її представників. З нагоди свята до сільської громади звертався місцевий керівник, після чого для селян влаштовувалися масові урочисті заходи, концерти та святкові обіди⁹².

Опис подібних заходів, що відбувались в українських селах, подано у щоденнику Ф. Кушніра: «4.10.42. В неділю в Журбиному хуторі було велике народне свято: це був поділ колгоспу на окремі двори, що колгосп зовсім ліквідований. Варили добрий обід, на випивку зварили 120 пляшок самогону. Німці були з Іркліва, Золотоноші та Полтави. Хуторянам німці дали своєї горілки 30 пляшок... Одному дідові старому дали зі свого столу хліба і риби. Голові двору дали в подарунок дві пачки поганого табаку за те, що він висловив їм щире подяку від всіх селян. 18.10.42. В неділю у селі Первомайському відбулося велике незвичайне для селян сільське свято з нагоди поділу колгоспу на окремі двори. На свято прибули високі гості, що оголошували до селян промови. Всі вони зводилися до того, що тре робити і робити ще краще як робили, бо це буде робота для себе. Після промов був розкішний обід з задовільними випивками. Люди випивши жваво загомоніли як це воно буде, як скрізь поділять?»⁹³.

В цілому ж, з огляду на політику Німеччини, відвідування масових заходів не викликало особливого ентузіазму у більшості сільських мешканців. Для останніх існував великий ризик бути схопленим для відправки на примусові роботи. Тому подібні речі сприймалися сільським населенням з великою обережністю, а основна маса селян вважала за краще лишатися по своїх домівках. Зі спогадів Забіяки Марії Юхимівни: «При німцю нічого його не було. В Німеччину ловили, так боялись і сходиться. Я ще мала була: приїхав якийсь концерт-гіпноз, в школу. Зі старших ніхто не пішов. Побоялись що можуть там зачинити і на Германію отправить, а дівчора побігла. І знаю номерок (білет) був 5 рублів. Українські були гроші, дівчинка на п'ятьориці. Дав мені батько п'ятьорку, і я пішла в школу на той гіпноз. Там таке показували: не виливається вода... таке. Ото один раз. Боялись і співають. Де ото гуляють дівчата і бояться»⁹⁴.

Аспекти життя селянства у роки нацистської окупації, розкриті автором у представлений статті, становлять далеко неповну картину існування сільських мешканців України у зазначений період. Поряд з ними існує чималий спектр

проблем, який потребує детального вивчення та аналізу дослідників, аби мати повне уявлення у яких умовах жили люди на окупованій ворогом території, яким був їх побут, який характер мало їх повсякденне життя та які проблеми їм доводилося вирішувати аби вижити в умовах, що склалися.

Таблиця 1.

**Норми натуральних поставок по рейхскомісаріату «Україна»
(1942–1943 рр.)**

Сыг продЗкДи	Норми поставок на рік
М'ясо	100 кг з двору
Яйця	Від 60 до 100 штук з курки
Молоко	700–900 літрів з корови

Вміщено: ЦДАВО України Ф. Р-4620. — Оп. 3. Спр. 242. — Арк.47.

Таблиця 2.

Штрафи, що стягувалися з сільського населення Полтавської області в період німецької окупації.

Назва штраф3	Розмір штраф3
1. За забій скоту	2 000–5 000 крб.
2. За невиконання норм здачі молока	5 000–10 000 крб.
3. За невиконання норм яйцепоставки	30 крб. за 1 шт.
4. За простій тягла	150 крб. за 1 день
5. За самовільне використання тягла	200 крб.
6. За невихід на роботу	200–300 крб.
7. За невиконання норми	200 крб.
8. За несвоєчасне виконання завдань	100 крб.
9. За не здачу голубів	500 крб.
10. За не здачу корів для робіт в громадському господарстві	1 000 крб.
11. За потраву	1 000 крб.
12. За невіїзд в Німеччину	5 000 крб.
13. За ходіння до сільської управи в робочий час	500 крб.
14. За неякісну роботу	500 крб.
15. За простій тягла в роботі	100 крб.
16. За псування взуття	50 крб.
17. За неповагу до німецького солдата	200 крб.

Подається за: ЦДАВОУ, Ф. 4620. Колекція документів з історії ВВв, оп. 3. Спр. 240. Форми і методи німецько-фашистської експлуатації і грабування населення /стаття Литвинова І.Д./, арк. 39.

¹ История крестьянства СССР. История советского крестьянства. В 5-ти т. Т. 3 Крестьянство накануне и в годы Великой Отечественной войны (1938–1945) / под ред. М. А. Вылцана, В. Т. Анискова, Ю. В. Арутюняна и др. — М., 1987. — С. 15.

- ² Арутюнян Ю. В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. М., 1963. — 469 с.
- ³ Там само. — С. 30.
- ⁴ Там само. — С. 31
- ⁵ Анисков В. Т. Подвиг советского крестьянства в Великой Отечественной войне: Историко-огр. очерк. — М., 1979; *Его же*. Крестьянство против фашизма. 1941–1945: История и психология подвига / В.Т. Анисков. — М., 2003. — 502 с.
- ⁶ Лаута С. П. Колгоспне селянство України в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1965. — 208 с.
- ⁷ Буцько М., Лаврінович М. Відродження колгоспного села: Комуністична партія України — організатор відбудови народного господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1968. — 168 с.
- ⁸ Потильчак О. «Новий порядок» в окупованій Україні // Пам'ять століть — 1999. № 1. — С. 97–104.
- ⁹ Перехрест О. Г. Життя українського селянства в роки нацистської окупації 1941–1944 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. — Вип. 9. Серія: Історія: Збірник наукових праць. — Вінниця, 2005. — С. 163–172; *Перехрест О.* Системи оподаткування та обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції як форми економічного пограбування селянства України за нацистської окупації (1941–1944 рр.);
- ¹⁰ Романюк М. І. Українське село у роки німецької окупації // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук.ст. — К., 2002. — Вип. 6. — С. 201–203;
- ¹¹ Ревезук В. Господарське життя і матеріальне становище полтавців в умовах німецько-фашистської окупації. (1941–1943 рр.) // Архівний збірник на посвяту 100-річчя Полтавської вченої архівної комісії. «Архіви. Документальна спадщина Полтавщини: минуле, сучасне, перспективи (1903–2003)»: Матеріали наукової конференції. — АСМІ, 2003. — С. 193–202.
- ¹² Нагайко Т. Економічна політика фашистської Німеччини та її вплив на матеріальне становище селянства України // Національні рухи опору в східній і центральній Європі кінця 1930-х — середини 1950-х років: Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. — К., 2005. — С. 34–38.
- ¹³ Слободянюк М. Селяни України під нацистським окупаційним режимом, 1941–1944 (на матеріалах південних областей). // Київська Старовина 2000. — № 2. — С. 48–57.
- ¹⁴ Berkhoff K. C. Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule». — Cambridge, Massachusetts, 2004. — 463 pp.
- ¹⁵ Лисенко О. Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті. // Укр. іст. журн. 2005. с. 3. — 16. — С. 8.
- ¹⁶ Там само. — С. 10.
- ¹⁷ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні — Париж; Нью-Йорк; Львів., 1993. — С. 134.
- ¹⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1., оп. 22, спр. 32, арк. 84.
- ¹⁹ Рекотов. П. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) // Укр. іст. журн. — 1997. — № 3. — С. 95.
- ²⁰ «Совершенно секретно! Только для командования!»: Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы. — М., 1967. — С. 189.
- ²¹ Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. — Т. 2. — К., — С. 285.
- ²² Народная война на Украине в тылу фашистских оккупантов: 1941–1944. в 2 кн. — Кн. 1. Борьба в подполье — К., — 1985 — С. 293.
- ²³ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 22, спр. 18, арк. 30.

- ²⁴Потильчак О. «Новий порядок» в окупованій Україні (1941–1944 рр.) // Пам'ять століть – 1999 – № 1. – С. 101.
- ²⁵Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4620, оп. 3, спр. 240, арк. 20.
- ²⁶ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 22, спр. 10, арк. 179.
- ²⁷Перехрест О. Г. Життя українського селянства в роки нацистської окупації 1941–1944 рр. / Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 9. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2005. – С. 165.
- ²⁸ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 22, спр. 123, арк. 55.
- ²⁹Там само. – Спр. 81, арк. 33.
- ³⁰ЦДАВО України. – Ф. 3206, оп. 2, спр. 122, арк. 48.
- ³¹ДАЧО – Ф. Р – 1840, оп. 1, спр. 3, арк. 1.
- ³²ЦДАВО України. – Ф. 3206, оп. 2, спр. 122, арк. 50.
- ³³ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 22, спр. 122, арк. 17.
- ³⁴ЦДАВО України. – Ф. 4620, оп. 3, спр. 240, арк. 30.
- ³⁵«Українська думка» 16 січня 1942 р.
- ³⁶Життя Зінківщини. – 1942. – 17 берез.
- ³⁷ЦДАВО України. – Ф. 3206, оп. 2, спр. 132, арк. 7.
- ³⁸Там само. – Ф. 4620, оп. 3, спр. 285, арк. 61.
- ³⁹ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 22, спр. 18, арк. 31.
- ⁴⁰Там само. – Спр. 32, арк. 99.
- ⁴¹Там само. – Спр. 123, арк. 66.
- ⁴²Там само. – Спр. 122, арк. 93, 94.
- ⁴³Там само. – Спр. 118, арк. 80.
- ⁴⁴Зі спогадів мешканки с. Дем'янці Переяслав-Хмельницького району Київської області Луговик Людмили Андріївни 1922 р.н. Особистий архів автора.
- ⁴⁵ЦДАГО України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 259, арк. 17.
- ⁴⁶Зі спогадів мешканки с. Сомкова Долина Переяслав-Хмельницького району Київської області Чабан Домахи Григорівни 1923 р.н. Особистий архів автора.
- ⁴⁷ЦДАВО України. – Ф. 4620, оп. 3, спр. 297, арк. 30.
- ⁴⁸Українське життя 1942 р. № 55.
- ⁴⁹ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 22, спр. 82, арк. 81.
- ⁵⁰Зі спогадів мешканки с. Козлів Переяслав-Хмельницького району Київської області Дубик Тетяни Сергіївни 1923 р.н. Особистий архів автора.
- ⁵¹Зі спогадів мешканки с. Гречаники (хутір Веселий) Переяслав-Хмельницького району Київської області Тулуб Любові Андріївни 1926 р.н. Особистий архів автора.
- ⁵²ЦДАГО України. – Ф. 166, оп. 3, спр. 259, арк. 20.
- ⁵³Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. 2631, спр. 12, арк. 9.
- ⁵⁴ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 22, спр. 122, арк. 20.
- ⁵⁵ЦДАВО України. – Ф. 4620, оп. 3, спр. 297, арк. 33.
- ⁵⁶ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 22, спр. 32, арк. 99.
- ⁵⁷Там само. – Спр. 123, арк. 66.
- ⁵⁸Там само. – Ф. 1, оп. 1, спр. 10, арк. 195.
- ⁵⁹Там само. – Оп. 22, спр. 123, арк. 44.
- ⁶⁰ЦДАВО України. – Ф. 3206, оп. 1, спр. 23, арк. 1–2.
- ⁶¹Зі спогадів мешканки с. Гланишів Переяслав-Хмельницького району Київської області Юр Уляни Сергіївни 1921 р.н. Особистий архів автора.

- ⁶² ЦДАВО України. — Ф. 3206, оп. 1, спр. 23, арк. 1–2.
- ⁶³ Там само. — Арк. 2.
- ⁶⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 22, спр. 87, арк. 102.
- ⁶⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 22, спр. 79, арк. 67.
- ⁶⁶ ДАПО — Ф. Р. 2631, оп. 1, спр. 6, арк. 75.
- ⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 196, арк. 5.
- ⁶⁸ Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні. — К., 1957. — Під ред. К. Ф. Дупленка, Держмедвидав, — С. 125.
- ⁶⁹ *Перехрест О. Г.* Життя українського селянства в роки нацистської окупації 1941–1944 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. — Вип. 9. Серія: Історія: Збірник наукових праць. — Вінниця, 2005. — С. 170.
- ⁷⁰ Зі спогадів мешканця с. Гайшин Переяслав-Хмельницького району Київської області Білія Макара Федоровича 1923 р.н. Особистий архів автора.
- ⁷¹ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 22, спр. 87, арк. 103.
- ⁷² Там само. — Спр. 122, арк. 19–20.
- ⁷³ Там само. — Ф. 166, оп. 3, спр. 259, арк. 9.
- ⁷⁴ Там само. — Ф. 1, оп. 22, спр. 123, арк. 97.
- ⁷⁵ Там само. — Оп. 1, спр. 10, арк. 172.
- ⁷⁶ Там само. — Оп. 22, спр. 123, арк. 64.
- ⁷⁷ Там само. — Спр. 122, арк. 91.
- ⁷⁸ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: збірник документів і матеріалів. — К., 1963 — С. 163.
- ⁷⁹ ЦДАГО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 259, арк. 18.
- ⁸⁰ Там само. — Спр. 260, арк. 2.
- ⁸¹ *Беркгоф К.* Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? // Укр. істор. журн. 2005. № 3. — С. 28.
- ⁸² ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 22, спр. 123, арк. 64.
- ⁸³ Матеріали фондів НІЕЗ «Переяслав» — Ф р — 333, спр. 70, арк. 2.
- ⁸⁴ Зі спогадів мешканки с. Єрчики, на Київщині М. Вильотник. В кн. Усна жіноча історія. Повернення. — К., 2003. — С. 43.
- ⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 22, спр. 122, арк. 20.
- ⁸⁶ Там само. — Спр. 81, арк. 29.
- ⁸⁷ Там само. — Ф. 1, оп. 22, спр. 10, арк. 186.
- ⁸⁸ Українське життя. — 1942. — № 42, 46.
- ⁸⁹ ЦДАГО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 259, арк. 18.
- ⁹⁰ Там само. — Арк. 14.
- ⁹¹ Там само. — Арк. 29.
- ⁹² Дніпропетровська газета. — 1942. — № 217, 225.
- ⁹³ ЦДАГО України. — Ф. 166, оп. 3, спр. 259, арк. 27, 28.
- ⁹⁴ Зі спогадів мешканки с. Стів'яги Переяслав-Хмельницького району Київської області Забіяки Марії Юхимівни 1930 р.н. Особистий архів автора.